

doi The codicology of the oldest Quranic interpretation, Al Basāer Fi Vojooh Va AlNazāer

 Rahimeh Babrekateh shamshiri¹

 milad Jafarpoor^۲

Submitted: 2024-11-16 Revised: 2024-12-17 Accepted: 2024-12-20 Published: 2026-03-21 pp.22-52

Abstract

Al Basāer Fi Vojooh Va AlNazāer, It is the title of a Persian work written by Abul-Fazāel Muhammad Ibn Hossein Ma'ini (537 AH), which explains the topics of Quranic sciences, especially Vojooh Va Nazāer. This work is organized in two volumes, from the first volume, three manuscripts have been identified so far. In this research, which is written in a library manner and descriptive analytical method, in addition to a detailed introduction of Al Basāer and its manuscript, focusing on the oldest manuscript of Al Basāer, its characteristics, calligraphy and stylistic details are also reported and some errors related to this source have also been reviewed. The purpose of introducing Al Basāer and its manuscripts, as a significant source in the field of terminology and interpretation of the Holy Quran, is to express the necessity of reviving this written heritage of the Persian language.

Keywords:

Al Basāer Va AlNazāer, Muhammad Ibn Hossein Ma'ini, Vojooh Va Nazāer, codicology, textual criticism.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1. (Corresponding Author)Assistant Professor of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Humanities, Kosar University of Bojnord, Bojnord, , North Khorasan Iran.

2. Assistant Professor of the Department of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities. Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Razavi Khorasan. Iran.

References

- A Group of Writers, 1305 SH, Catalog of Books of the Holy Astan Razavi Library, Vol. 1, Mashhad: Tus.
- Adnawi, Ahmad ibn Muhammad, 1417 AH, Classes of Interpreters, Edited by Suleiman ibn Saleh al-Khazi, Saudi Arabia, Library of Sciences and Governance.
- Aqa Bozorg Tehrani, n.d., Al-Dhari'a to the Writings of the Shi'a, Volume Three, Beirut, Dar al-Adhwa.
- Ardalan Javan, Ali, 1401 SH, Recognition of Existing Persian Manuscript Interpretations in the Central Library of the Astan Quds Razavi, Mashhad, Organization of Libraries, Museums, and Document Center of the Astan Quds Razavi.
- Ardalan Javan, Sayyid Ali, 1365, Catalog of Manuscript Books of the Central Library of the Astan Quds Razavi, Vol. 1, Second Edition, Mashhad, Astan Quds Razavi.
- Astori, Charles Ambrose, 1362, Persian Literature Based on Astori's Authorship, Translated from English to Russian by Yu. A. Bergel, Russian Translation to Persian by Yahya Aryanpour, Cyrus Izadi, and Karim Keshavarz, Vol. 1, Ch. 1, Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Atash, Ahmad, n.d., Persian Works in Anatolia from the 6th to the 8th Century AH, Translated by Saimeh Inal Savi, Headquarters of Senior Military Officers, Public Relations Department, Historical Studies.
- Baghdadi, Ismail Pasha, 1951 CE, Gift of the Knowers; Names of Authors and Works of Writers, Istanbul, Printed with the Care of the Agency of Noble Knowledge in its Beautiful Press, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-'Arabī.
- Binash, Taqi, 1364 SH, "Visions of Yamini," Letter of Astan Quds, Volume 7, Issue 2, pp. 28-44.
- Haji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah, 1941 CE, Kashf al-Dhunun 'an Asami al-Kutub wa al-Funun, Beirut, Arab History Foundation - Dar Ihya al-Turath al-'Arabī.
- Ibn Asakir, Abu al-Qasim Ali ibn al-Hasan ibn Hibat Allah, 1421 AH, Dictionary of Sheikhs, Edited by Wafa Taqi al-Din, Damascus, Dar al-Bashair.
- Imani, Behrouz, 1398, "Gems from the Sea of Texts12," Message of Baharestan, Second Period, Year 11, Issue 33, pp. 415-439.

doi نسخه‌شناسی تفسیر کهن البصائر فی الوجوه و النظائر

رحیمه ببرکنه شمشیری^۱ ID میلاد جعفرپور^۲ ID

از صفحه ۲۲ تا صفحه ۵۲ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

چکیده

البصائر فی الوجوه و النظائر عنوان اثری فارسی به خامه ابوالفضائل محمد بن حسین معینی (م ۵۳۷ هـ) است که به تبیین مباحث علوم قرآنی، به‌ویژه موضوع وجوه و نظائر پرداخته است. در این پژوهش که به‌صورت کتابخانه‌ای و به روش توصیفی تحلیلی نگاشته شده است، ضمن معرفی تفصیلی البصائر و دست‌نویس‌های آن، با تمرکز بر کهن‌ترین نسخه البصائر مشخصات، رسم الخط و جزئیات سبک‌شناختی آن نیز گزارش شده است و برخی تسامحات مرتبط با معرفی این منبع و مؤلف آن نیز نقد و بررسی شده‌اند. هدف از معرفی البصائر و دست‌نوشته‌های آن، به‌عنوان مأخذی قابل‌ملاحظه در حوزه واژه‌شناسی و تفسیر قرآن کریم، بیان ضرورت احیای این میراث مکتوب زبان فارسی است که گستردگی اطلاعاتش بیش از کتاب‌های هم‌موضوع پیش از خود است.

کلمات کلیدی:

محمد بن حسن معینی، البصائر، وجوه و نظائر، نسخه‌شناسی، متن‌شناسی.

Cite this article: Babrekateh shamshiri, Rahimeh, Jafarpoor, milad. (2026). The codicology of the oldest Quranic interpretation, Al Basāer Fi Vojoooh Va AlNazāer. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-4, Issue-2, 22-52. <https://doi.org/10.22034/crc.2025.488869.1169>

۱. مقدمه

اهمیت تدوین و تألیف در حوزه علوم و تفسیر قرآن از دیرباز تا کنون همواره بر همگان معلوم بوده و در این باره نیز کوشش‌های بسیاری شده است. یکی از ذخایر ارزشمند این حوزه، تفسیری فارسی موسوم به البصائر است که احتمالاً به دلیل پراکندگی نسخ آن و تخصصی بودن موضوع، تا کنون مورد توجه واقع نشده است. البصائر فی الوجوه و النظائر، تألیف ابوالفضائل محمد بن حسین معینی (۵۳۷ هجری) در سده ششم هجری است و درباره یکی از

۱. نویسنده مسؤول) استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر بجنورد. بجنورد. خراسان شمالی. ایران.

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، خراسان رضوی. ایران.

مهم‌ترین دانش‌های قرآنی، یعنی حوزه‌واژه‌شناسی و تفسیر قرآن نگاشته شده است. این اثر از اساس در دو جلد سامان یافته است و در حال حاضر فقط جلد نخست آن در دسترس است. از جلد نخست این اثر کهن سه دست‌نویس موجود است که تاریخ تحریر قدیمی‌ترین دست‌نویس آن به دهه نخست سده ششم هجری بازمی‌گردد.

دست‌نویس‌های بصائر در فهرس به‌عنوان تفسیر شناخته شده و ذیل بخش تفاسیر معرفی شده است. اگرچه نوعاً این اثر به‌عنوان کتاب تفسیری معرفی شده است؛ اما در واقع، تفسیر به معنای مصطلح آن نیست و بنا به تشابهی زیر مجموعه کتب تفسیری محسوب می‌شود. معینی تفسیر دیگری با نام لوامع البرهان و قواطع الفرقان دارد که با رویکرد ادبی و لغوی تفسیر مختصری از سوره‌ها را به ترتیب قرآن کریم از سوره حمد تا سوره ناس در بر دارد. مؤلف قبل از تدوین تفسیر قرآن، کتابی هم در حوزه مفردات قرآنی نگاشته که هدفش بیان وجوه معنایی کلماتی است که در آیات و سوره قرآن تکرار شده است؛ اما در هر موضع معنایی مختص به خود دارد. در اصطلاح، به این موضوع در علوم قرآنی، «وجوه و نظایر» می‌گویند. مؤلف در مباحث مقدماتی کتابش از دانش‌های مهم علوم قرآنی یاد کرده و به تفصیل، مطالبی چند ارائه داده است؛ بنابراین ما با کتابی متقدم روبه‌رو هستیم که اولاً در حوزه علوم قرآن مطالب ارزشمندی دارد و دوم، موضوع اصلی آن وجوه و نظایر قرآن است که در آن ضمن مباحث قرآنی، مباحث لغوی و صرفی نیز فراوان وجود دارد.

کارشناسان کتابخانه آستان قدس رضوی در معرفی این تفسیر سهواً آن را با کتاب تفسیر البصائر ظهیرالدین محمد بن احمد نیشابوری یمینی یکسان انگاشته‌اند (ر.ک: ۱۳۰۵: ۱/ ۴-۶)؛ به‌واقع، درصدد معرفی نسخه البصائر فی وجوه و النظایر برآمده‌اند؛ اما از آنجاکه نسخه کتابخانه آستان قدس به دو شماره (۱۲۱۴) و (۱۲۱۵) خالی از نام نویسنده بوده است، مؤلف و نسخه را با مؤلف و تفسیر بصائر یمینی یکسان تصور کرده‌اند و در معرفی مؤلف و کتاب، اطلاعات موجود در کشف الظنون و لباب الالباب عوفی را گزارش کرده‌اند. لازم به ذکر است که دست‌نوشته‌های تفسیر یمینی در کتابخانه آستان قدس موجود نبوده تا فهرست‌نویسان به محتوای آن پی ببرند و گویا امکان بررسی آن در سایر کتابخانه‌ها را هم نداشته‌اند. تفسیر بصائر یمینی تفسیری است با نثری بسیار شیوا و روان، حاوی مفردات و ترکیبات استوار فارسی و از مؤلفات قاضی معین‌الدین محمد بن محمود نیشابوری است. اسم، رسم، کنیه و شهرت این مفسر در تذکره‌ها و فهرست‌ها به صورت‌های امام العالم، فخر الملة، والد بن محمد بن محمود بن احمد نیشابوری و ظهیرالدین ابی جعفر محمد بن محمود مروزی نیشابوری نیز مذکور است. وی از دانشمندان و مفسران سده ششم هجری است و به قول عوفی در لباب الالباب در عهد دولت بهرام‌شاه می‌زیسته و به جز تفسیر بصائر، دو

کتاب ترجمه غرر و سیر و صحیفه الاقبال در معارضه تیغ و قلم از نوشته‌های اوست (ر.ک: عوفی، بی‌تا: ۲۸۱، ادنه وی، ۱۴۱۷: ۲۸۰-۲۸۱؛ بغدادی، ۱۹۵۱: ۱۰۵/۲؛ مایل هروی، ۱۳۶۱: ۹۱۹-۹۲۰).

پس از معرفی نسخه توسط کارشناسان کتابخانه آستان قدس، برخی عیناً این خطا را از طریق رونویسی تکرار کردند (ر.ک: آقابزرگ تهرانی، بی‌تا: ۱۲۲/۳؛ منزوی، ۱۳۴۸: ۱۵۷/۱-۱۵۸؛ بینش، ۱۳۴۶: ۲۸؛ هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۷۳: ۵۵۸). این گونه به نظر می‌رسد که زمینه این خلط و اشتباه، تشابه نام اثر، فارسی بودن هر دو متن و یکسانی سده زندگی هر دو مؤلف در سده ششم هجری بوده است، محمد نام داشتن و نیز نیشابوری بودن هر دو مؤلف نیز در این باره بی‌تأثیر نبوده است. استوری نخستین کسی که به این سهو پی برده و در فهرست خود بدان اشاره کرده است (ر.ک: ۱۳۶۲: ۲۸۴/۱). پس از او، نجیب مایل هروی را می‌بینیم که در یادداشتی به این مهم پرداخته است (ر.ک: ۱۳۶۱: ۹۱۹-۹۲۰). پس از این نسخه‌شناسان دو دست‌نویس تفسیر یمینی و تفسیر معینی را مجزا از یکدیگر معرفی کرده‌اند (ر.ک: اردلان جوان، ۱۳۶۵: ۴۱۲-۴۱۶، همو، ۱۴۰۱: ۹۸).

۱-۱. پیشینه پژوهش

افزون بر آنچه کارشناسان کتابخانه آستان قدس در فهرس خود از نسخه شماره (۱۲۱۴) و (۱۲۱۵) گزارش کرده‌اند و برخی آن را تکرار کرده‌اند دو مقاله مستقل نیز وجود دارد: تقی بینش در مقاله بصائر یمینی که به سال ۱۳۴۶ در مجله نامه آستان قدس به چاپ رسیده است. دیگری مقاله‌نگاهی به بصائر یمینی و سخنی از بصائر معینی نوشته نجیب مایل هروی است که به سال ۱۳۶۱ در نشریه آینده منتشر شده است. به‌تازگی هم در سال ۱۴۰۱، اردلان جوان در کتاب بازشناخت تفاسیر خطی فارسی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به معرفی نسخه (۱۲۱۴) و (۱۲۱۵) آستان قدس پرداخته و بیشتر گفته‌های آقای بینش را گزارش کرده است با این تفاوت که آقای بینش تفسیر یمینی و معینی را یک کتاب دانسته؛ اما اردلان به تفکیک این دو کتاب از هم توجه داشته است.

۱- پس از تدوین نهایی این مقاله نویسندگان متوجه وجود دست‌نویس چهارمی شدند که در کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد دکن هند به شماره ۲۴۲۷ موجود است. این دست‌نویس در ۲۲۲ برگ ۲۶ سطری و به خط نسخ کهن توسط هبة‌الله بن محمد بن محمد الختیل به تاریخ ۱۱ ذی‌الحجه ۶۰۳ هجری نوشته شده است. برگ‌های ۱۱۶ تا ۱۴۶ توسط کاتبی دیگر و در دوره‌ای متأخرتر نوشته شده است (فهرست مخطوطات سالار جنگ، ج ۷، ص ۲۹-۳۱). این دست‌نویس کاملترین و منظم‌ترین نسخه از حیث ترتیب مطالب است. بر پایه اطلاعات مذکور در مقدمه این نسخه، دانسته‌گردید مجموعه ابواب کتاب بصائر، سی باب است که نویسندگان در این مقاله تعداد ابواب را ۲۹ باب دانسته بودند.

معرفی فهرس نویسان به اجمال و بر اساس ترتیب نسخه‌های صحافی شده انجام شده است. ناهماهنگی‌ها و نامنظمی‌ها در صحافی این نسخه‌ها فراوان به چشم می‌آید (ر.ک: ادامه مقاله).

موضوع اصلی نوشتار تقی بینش نیز معرفی تفسیر بصائر یمینی و نه تفسیر بصائر معینی است. او ضمن معرفی تفسیر یمینی به اشتباه دست‌نوشته‌های موجود در کتابخانه آستان قدس را نیز در شمار نسخه‌های تفسیر بصائر یمینی، معرفی کرده است. هدف مایل هروی در نگارش مقاله‌اش تذکر دادن به تشابه اسمی «بصائر» و تفاوت نویسندگان این دو تفسیر است. در این نوشتار نیز به اختصار به معرفی هر دو نسخه تفسیر بصائر معینی و تفسیر بصائر یمینی پرداخته شده است.

اهمیت تفسیر بصائر معینی و بازشناساندن آن از نظر موضوع و قدمت موجب گردید تا در این مقاله درصدد معرفی صحیحی از آن، ارائه ترتیب واقعی محتوای آن و بیان ویژگی‌ها و کاستی‌های هر یک از دست‌نوشته‌های آن و نیز رفع برخی ابهامات درباره مؤلف آن برآییم.

۱-۲. ضرورت پژوهش

تفسیر کهن البصائر فی الوجوه و النظائر از دو حیث زبانی و به‌ویژه علمی حائز اهمیت بسیار است؛ موضوع وجوه و نظائر یکی از مهم‌ترین مباحث حوزه واژه‌پژوهی قرآن کریم است. مشهورترین منبع این علم کتاب وجوه و نظائر دامغانی (د. ۴۷۸ق) است که حدود یک قرن پیش از تدوین بصائر معینی نگاشته شده است. لکن گستره و تعداد کلمات مورد بحث و حجم و تنوع مطالب موجود در بصائر معینی بسیار بیشتر از کتاب دامغانی است. معینی در کتاب خود افزون بر پرداختن به وجوه معانی واژگان قرآنی، به معنای هر واژه در کتب لغت و نیز کاربردهای آن در اشعار، احادیث نبوی و امثال پرداخته است؛ از این رو معرفی و احیای این اثر لازم می‌نمود.

۲. معرفی نویسنده

همان‌طور که اشاره شد، مؤلف کتاب البصائر فی الوجوه و النظائر، ابوالفضائل محمد بن حسین معینی است. بر پایه شواهدی که در تألیفات او مشاهده می‌شود، وی از عالمان شافعی مذهب با رویکرد کلامی اشعری بوده است (ر.ک: حسنوف، ۱۴۳۵: ۸) منابع موجود مشخصات هویتی ابوالفضائل معینی را به دو شکل معرفی کرده‌اند؛ الف) حاجی خلیفه در کشف‌الظنون و اسماعیل پاشا بغدادی در هدیه العارفین نام او را (معینی) به فتح میم و منسوب به روستایی در یمن و نیز (معیلی) دانسته و تنها اثر تألیفی وی را کتابی با نام لوامع البرهان و قواطع البیان

معرفی کرده‌اند، همچنین درگذشت وی را به سال ۵۸۴ هجری دانسته‌اند (ر.ک: حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۱۵۶۹/۲؛ بغدادی، ۱۹۵۱: ۱۰۲/۲؛ کحاله، بی‌تا: ۲۶۱/۹). در بسیاری از فهرس و معرفی این شخصیت سال ۵۸۴ هجری به عنوان سال درگذشت معینی لحاظ شده است (ر.ک: درایتی، ۱۳۹۰: ۴۷/۶).

ب) سمعانی و ابن عساکر، ابوالفضایل معینی را اصالتاً اهل ریوند نیشابور و در روستای فجکش و متوفی به سال ۵۳۸ هجری دانسته‌اند. از اجداد او شخصی به نام «تیلویه» است که نامی ایرانی است. همچنین تخصص او را در لغت و ادب ذکر کرده‌اند، البته هیچ تألیفی برای او ذکر نکرده‌اند. نام وی را نیز به ضمّ میم خوانده‌اند به معنا یاور. این طور که از اظهارات سمعانی (م ۵۶۲) و ابن عساکر (م ۵۷۱) بر می‌آید هر دو از شاگردان ابوالفضایل معینی بوده‌اند (ر.ک: سمعانی مروزی، ۲: ۱۱۴/۱۳۹۵؛ همو، ۱۴۱۷: ۱۴۳۱؛ ابن عساکر، ۱۴۲۱: ۱۴۱۳/۲).

گزارش سمعانی صورتی کامل‌تر و دقیق‌تر ارائه داده است: «أبو الفضائل الریوندي: أبو الفضائل، محمد بن الحسن بن أبي علي بن عبدالرحمن بن عبدالرحمن بن النیلویه، المعیني، الریوندي، الفجکشي، الأديب، الضریر. شیخ فاضل، عارف بالأدب واللغة، وكان يحفظ أصولها ويقرأ الناس عليه أصول اللغة. سمع أبا الفتيان عمر بن عبدالکریم الرواس الحافظ، وغيره. كتب عنه شيئاً يسيراً من الحديث والشعر والفوائد، وكانت ولادته بقرية فجکش من ربع الریوند، ولم يعرف في أي سنة ولد. ومات بنيسابور فجأة يوم الأربعاء الثامن والعشرين من شوال، سنة سبع وثلاثين وخمس مائة، ودفن بمقبرة الهياصمة بباب المرتبط» (سمعانی مروزی، ۱۳۹۵: ۱۱۴/۲؛ ر.ک: همو، ۱۴۱۷: ۱۴۳۱؛ صفدی، ۲۳۴: ۱۴۲۸).

حال باید بررسی کرد که آیا این دو معرفی مربوط به دو شخص است یا یک شخص. از آنجا که مؤلف کتاب لوامع البرهان و قواطع البیان با عبارت «سنشرحه فی کتاب البصائر من التفسیر إن شاء الله» به کتاب بصائر خود چند بار ارجاع داده است (ر.ک: ۴۸،۶۰ / ۱) این احتمال قوت می‌گیرد که هر دو معرفی به یک شخص بازمی‌گردد و سمعانی و ابن عساکر که از شاگردان وی بوده‌اند مطالبشان به صحت نزدیک‌تر است. سفر حسنوف محقق و مصحح لوامع البرهان نیز به این نتیجه رسیده است که ابوالفضایل ریوندی مؤلف دو کتاب لوامع البرهان و قواطع البیان و بصائر النظائر فی القرآن دانسته است (ر.ک: ۱۴۳۵: ۱۰).

بنابراین ابوالفضائل ریوندی معینی صاحب دو کتاب لوامع البرهان و قواطع الفرقان و نیز کتاب البصائر می‌باشد و در سال ۵۳۷ هجری از دنیا رفته است. این گونه به نظر می‌رسد که منشأ قول سال ۵۸۴ هجری به عنوان سال درگذشت ابوالفضایل معینی در دو کتاب کشف الظنون و هدیه العارفين، یادداشت کاتب نسخه لوامع البرهان و قواطع البیان در پایان جلد دوم آن است (ر.ک: معینی، ۱۴۳۵: ۱۱۳۶/۲).

در کتب تراجم و کتابشناسی آنجا که از نویسنده کتاب لوامع البرهان یاد شده است از کتاب دیگری برای وی یاد نشده است؛ حاجی خلیفه کتاب لوامع البرهان و قواطع البیان فی معانی القرآن را تفسیری مختصر معرفی کرده است (ر. ک: ۲: ۱۹۴۱/۱۵۶۹). اسماعیل پاشا بغدادی و دیگران سخنان حاجی خلیفه را تکرار کرده‌اند (ر. ک: بغدادی، ۱۹۵۱: ۲/۱۰۲؛ کحاله، بی‌تا: ۹/۲۶۱؛ نویهض، ۱۴۰۹: ۲/۵۲۱). به نظر می‌رسد؛ چون ابوالفضائل در حوزه تفسیر قرآن فعالیت می‌کرده و کتاب لوامع را نوشته است، از دیگر کتاب او که در موضوع عام تفسیر قرآن و در خصوص مفردات قرآن بوده غفلت شده است. موضوع کلی هر دو کتاب تفسیر قرآن کریم است؛ لیکن لوامع البرهان، تفسیر قرآن کریم از ابتدا تا انتهای قرآن و به صورت مختصر و مزجی به زبان عربی است؛ اما البصائر، مقدماتی چند در علوم قرآنی دارد؛ آنگاه به تبیین واژه‌های قرآنی و وجوه معنایی آن پرداخته است؛ بنابراین با توجه به شواهدی چند از جمله ایرانی بودن مؤلف، ادیب و لغوی بودن وی و نیز از همه مهم‌تر، ارجاع محدود به کتاب بصائر در کتاب لوامع البرهان مشخص می‌شود که مؤلف بصائر همان مؤلف کتاب لوامع البرهان است و در سال ۵۳۷ درگذشته است.

۳. بحث اصلی

۳-۱. نسخه‌شناسی بصائر معینی

بررسی فهرس نسخ خطی و تارنماهای موجود از مخطوطات فهرست شده به معرفی سه دست‌نویس منحصر می‌شود:

۱. نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در دو مجموعه مجزا به شماره‌های ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵.
۲. نسخه کتابخانه بایزید استانبول، مجموعه ولی الدین افندی به شماره ۶۸.
۳. نسخه متأخر خریداری‌شده کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۵۲۴۱۹.

بر اساس فهرس و نسخ خطی موجود از بصائر معینی نام‌های متعددی بر آن نهاده شده است: البصائر النظائر در مقدمه نسخه بایزید آمده است (ر. ک: گ ۴/الف) البصائر من التفسیر در کتاب دیگری از نویسنده با عنوان لوامع البرهان و قواطع البیان (ر. ک: ۱۴۳۵: ۴۸) و مختصر آن البصائر (ر. ک: همان: ۶۰) قید شده است. عنوان البصائر فی وجوه و النظائر در نسخه آستان قدس به شماره ۱۲۱۴ ذکر شده است (ر. ک: گ ۲). در ادامه، به معرفی هر یک از دست‌نوشته‌ها می‌پردازیم:

۳-۱-۱. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی

۳-۱-۱-۱. مشخصات

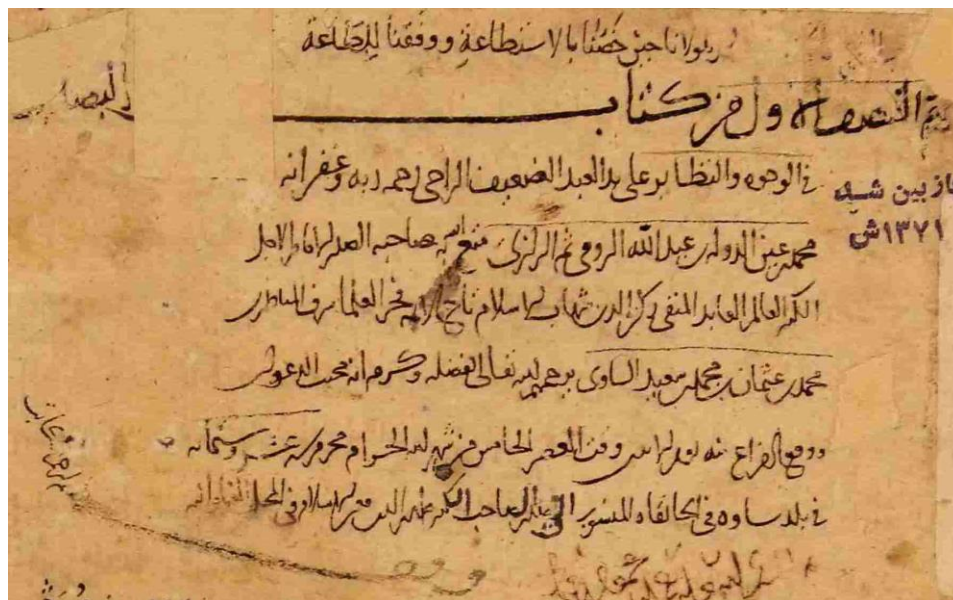
در کتابخانه آستان قدس رضوی دو نسخه از بصائر النظائر به شماره‌های ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵ موجود است. ویژگی‌های این دو نسخه از نظر خط و سطر و کاتب یکسان است و در واقع یک نسخه واحد بوده است که در دو جلد صحافی و به دو شماره متفاوت توسط کارشناسان فهرست شده است؛ نسخه ۱۲۱۴ دارای ۵۶ برگ و نسخه ۱۲۱۵ دارای ۱۳۲ برگ است. هر دو نسخه به خط نسخ، ۱۹ سطری و کاغذ آن به ابعاد ۲۶ × ۲۰ سم است. زمان و مکان استنساخ و نام کاتب این مجموعه در پایان نسخه شماره ۱۲۱۵ ذکر شده است. این نسخه به روز دوشنبه، پنجم محرم سال ۶۱۰ هجری توسط محمد بن عین‌الدوله بن عبدالله رومی رازی در خانقاه ظهیرالدین معین الاسلام در شهر ساوه کتابت شده است. این نسخه توسط ابن خاتون عاملی، اسدالله بن محمد مؤمن (-۱۰۶۷ق) در تاریخ ۱۰۶۷ هجری در آستان قدس رضوی وقف شده است. از این دو نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، در کتابخانه دانشگاه تهران نیز دو میکروفیلم به شماره‌های (۸۲۶-ف؛ ۱۰۷۲-ف) موجود است. شایان ذکر است مؤلف کتابش را در دو جلد ترتیب داده است و دو نسخه محفوظ در کتابخانه آستان قدس، در واقع تنها جلد نخست کتاب محسوب می‌شود. این مجموعه افزون بر پراکندگی‌های کم‌وبیش اوراق، افتادگی‌های مکرری هم از ابتدا و میانه دارد.

۳-۱-۱-۲. معرفی محتوا

سه فصل اول کتاب را از روی نسخه آستان قدس به‌درستی نمی‌توان مشخص کرد؛ زیرا این نسخه از ابتدا افتادگی دارد. نیز اوراقی از میانه کتاب حذف شده است. فصل پایانی آن نیز که به ترتیب حروف الفبا است تا اواخر مباحث مربوط به حرف (ش) آمده است و در اینجا تصریح به اتمام نیمه نخست کتاب شده است. این مطالب، محتوای دو نسخه آستان قدس رضوی است و بدون جهت در دو نسخه مجزا تجلید شده است. بعضی اوراق این نسخه‌ها به‌ویژه نسخه ۱۲۱۴ مقدم و مؤخر شده است؛ در ورق اول/ب، بعد از چند سطر که بر اثر مرور زمان محو و ناخوانا شده «بصیرة فی القراءة والقران» است که مربوط به حرف «ق» است که در صحافی به اول نسخه آمده است. ورق دوم و سوم درباره ناسخ و منسوخ است. در ورق سوم/ب، فهرستی از «آن سورتها که در و ناسخ و منسوخ نیست» و سوره‌هایی که «در و ناسخ است و منسوخ نیست» و آنها که «در و منسوخ است و ناسخ نیست» و «در و ناسخ و منسوخ جمع است» ارائه شده است که از لحاظ علوم قرآنی حائز اهمیت است. پس از آن از ورق پنجم در هر بصیرة یکی از سوره‌های قرآن - از سوره حمد (۴/ب) تا سوره ماعون (۳۶/ب) را شرح داده است و هفت سوره آخر را ندارد. ذیل

این سوره‌ها کلیاتی درباره وجه تسمیه هر سوره و مکی یا مدنی بودن و عدد آیات و کلمات و حروف و ناسخ و منسوخ و فضیلت آن را ذکر کرده است. ورق ۳۷ که در صحافی از جای خود برداشته شده درباره قیامت و یوم البعث است. از ورق ۳۸ تا ۴۰ شرح کلماتی که معرفت آن‌ها «قبل الخوض فی وجوه القرآن» مورد حاجت است، شرح داده شده است و این‌ها پانزده کلمه است: تأویل، تفسیر، معنی، تنزیل، وحی، کلام، قول، کتاب، فرقان، قرآن، سوره، آیت، کلمه، مصحف و حرف. فصل چهارم و پنجم در اوراق ۴۰ ب تا ۴۲ ب کامل است: الفصل الرابع فی ذکر اسماء القرآن، الفصل الخامس فی ترتیب نزول سورا القرآن. فصل ششم در معرفت نزول قرآن است. در اینجا ورق دیگری می‌آید که مربوط به این فصل نیست (۴۳) و مطالبی تحت عنوان «تلاوم کلمات و حروف»، «فواصل و مقاطع آیات»، «تجانس الفاظ»، «تصریف (یا: تعریف) قصص و احوال»، «تضمین حکم و اسرار»، «مبالغت در اسماء و افعال»، «حسن بیان» و «تمهید مصالح» به اختصار ذکر شده است. از ورق ۴۴ تا انتهای نسخه ۱۲۱۴ یعنی ورق ۵۶ و نیز تمام ۱۳۲ ورق نسخه شماره ۱۲۱۵ کلماتی از قرآن به ترتیب حروف الفبای عربی شرح و معنی شده است و البته در این میان برخی افتادگی‌ها وجود دارد و در صحافی نیز گاهی ترتیب اوراق به هم خورده است (ر.ک: بینش، ۳۲: ۱۳۴۶-۳۳؛ اردلان، ۱۴۰۱: ۹۸-۹۹). ساختار صحیح و ترتیب دقیق محتوای کتاب نزد مؤلف در ادامه بیان خواهد شد.

۳-۱-۱-۳. یادداشت‌ها

کاتب در پایان نیمه نخست کتاب بصائر (شماره ۱۲۱۵، گ ۱۳۲ ب) نام خود و علت تالیف را چنین نگاشته است: «تم النصف الاول من كتاب البصائر في وجوه و النظائر على يد العبد الضعيف الراجي رحمة ربه و غفرانه محمد بن عين الدوله بن عبدالله الرومي ثم الرازي متع الله به صاحبه الصدر الامام الاجل الكبير العالم العابد المتقي ركن الدين شهاب الاسلام تاج الائمة فخر العلماء شرف المناظرين محمد بن عثمان بن محمد بن سعيد الساوي يرحمهم الله تعالى بفضلله و كرمه انه مجيب الدعوات». همچنین تاریخ فراغت از تحریر و مکان آن را چنین گزارش کرده است: «وقع الفراغ منه يوم الاثنين وقت العصر الخامس من شهرالله الحرام محرّم سنة عشر و ستمائة في بلد ساوه في خانقاه المنسوب الى الصدر الصاحب الكبير ظهيرالدين معين الاسلام في المحله الغلوانيه».

۳-۱-۱-۴. افتادگی‌ها

باتوجه به ساختار اصلی کتاب معلوم می‌گردد که از نسخه آستان قدس (شماره‌های ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵) مقدمه مؤلف و نیز بخش‌هایی از مباحث مقدماتی با عنوان «مقدمات و مقاصد» در این نسخه موجود نیست. همان مباحثی هم که از مباحث مقدماتی و نیز متن اصلی کتاب موجود است در چندین مورد در صحافی به ترتیب صحیح نیامده است و دستخوش پراکندگی و بی‌نظمی شده است.

در متن اصلی کتاب که به مبحث وجوه و نظایر قرآن پرداخته شده است و از اواخر نسخه شماره ۱۲۱۴ شروع می‌شود، ضمن برخی پراکندگی‌های موجود، در دو موضع در نسخه افتادگی روی داده است:

- آغاز باب دوم با عنوان «حروفی که مفتتحش حرف الف است» و کلمات فهرست شده ذیل این حرف و نیز شرح نخستین کلمه ذیل حرف الف که «الله» است و همچنین اوایل شرح کلمه «انسان» در این نسخه موجود نیست. مطالب موجود در نسخه از اواخر مباحث مربوط به واژه «انسان» شروع شده است (۴۴ الف). پس از آن کلمه «اضافه» شرح داده شده و مجدداً شاهد افتادگی مطالب از مباحث پایانی واژه «اضافه» هستیم (۴۴ ب). کلمات بعدی که عبارت‌اند از ۱۱ کلمه: «امر، اتیان، امن، او من افمن، انزال، ارض، اتخاذ، امرأة، آیات، احسان، اذ و اذا و اذن و الاذی، اسم» هیچ‌کدام در نسخه موجود نیست و ادامه مطالب، مباحث پایانی مربوط به شرح کلمه «اسم» آمده است (۴۵ الف).

- در جای دیگری از نسخه، مطالب از نیمه مباحث شرح کلمه «ارسال» افتادگی شروع شده (۴۹ ب) و تا اوایل شرح کلمه «امسح»، ادامه دارد (۵۰ الف). این افتادگی طولانی است و به جز دوکلمه ارسال و امسح، ۲۷ کلمه را شامل می‌شود: ارسال، اتباع، افک، امسک، اخذ، اسراف، استوا، اجل، امام، ام، اب، اتقا، ان شرطیه، الی و...، اما و...، اسفار، اشعار، احاطه، احصاء، ادرك، اعناق، اجر، احزاب، ابیض، اسود، احمر، اخضر، اصفر، امسح.

بنابراین، نسخه ۱۲۱۴ در مقدمه و دو موضع در میانه نسخه افتادگی‌های مفصلی دارد. این نسخه از انتهای آن هیچ افتادگی ندارد و آغاز نسخه ۱۲۱۵ دقیقاً در ادامه آخرین جمله نسخه ۱۲۱۴ هست. در اوایل نسخه ۱۲۱۵ شاهد هیچ گونه افتادگی نیستیم؛ اما در میانه این نسخه نیز مکرر افتادگی‌های کم و زیاد در میان کلمات مربوط به حروف تهجی را شاهد هستیم. در پنج مورد شاهد افتادگی هستیم:

- از اواسط حرف تاء، کلمه «تعوذ» (۳۱ ب) تا اواسط شرح مربوط به کلمه «توریه» (۳۲ الف) مجموع ۵ کلمه.
- از وسط شرح مربوط به کلمه «خشوع» (۷۸ ب) تا پایان کلمات مربوط به این حرف و نیز آغاز حرف «د» و کلماتی چند از این حرف تا اوایل کلمه «دیار» (۷۹ الف) مجموعاً ۱۷ کلمه.
- از اوایل توضیح درباره حرف «را» افتادگی دارد (۹۰ الف) تا اواسط شرح مربوط به کلمه «رزق» (۹۲ الف). در این میان فقط کلمه «رحمة» وجود داشته است: حرف راء، رحمة، رزق.
- ذیل حرف «س» اواخر شرح کلمه «سبحان» (۱۱۰ ب) تا اوایل شرح کلمه «سته» (۱۱۱ الف)، مجموعاً ۱۳ کلمه.
- از اواسط کلمه «شعر» (۱۲۷ ب) تا اواسط کلمه «شکر» (۱۲۸ الف)، دو کلمه.

لازم به ذکر است در این نسخه در موارد محدودی افتادگی یک یا چند کلمه از چشم کاتب نیز وجود دارد که به ذکر آن نمی‌پردازیم.

۳-۱-۱-۵. رسم الخط

به‌طورکلی، اساس رسم الخط کاتب در تحریر دو نسخه اساس بر فصل معتدلی نهاده شده است. در موارد معدودی دوگانه‌نویسی در حروف متشابه مشاهده می‌شود. با وجودی که متن روی مسطر نگاشته شده است، سطرها از جانبین گاهی بیرون‌زدگی یا تورفتگی دارند. تشدید در عموم موارد مصطلح رعایت شده است. گاه یک یا چند حرف برخی کلمات فارسی مشکول ضبط شده است، اما اغلب عبارتها و آیات عربی فاقد اعراب هستند. از حروف چهارگانه فارسی «پ، چ، ژ، گ» سه حرف نخست با یک نقطه و حرف آخر بدون سرکش ضبط شده‌اند. ضبط سرکش «آ» میانی و آغازی در برخی مواضع مثل: «آیات، قرآن» رعایت نشده است. نشانه جمع فارسی «ها» به اسامی پیش از خود پیوسته و در موارد محتوم به «ه» غیرملفوظ، ادغام شده است. مانند «جامها» بجای «جامه‌ها»، «خانها» بجای «خانه‌ها»، «دیده‌ها» بجای «دیده‌ها». «ب» حرف اضافه و تأکید متصل به کلمه پسین تحریر شده است. نشانه مفعولی «را» گاه به کلمات پیش از خود پیوسته است. ضمیر اشاره «آن» به برخی کلمات پیوسته تحریر شده است. نشانه‌های تفضیلی و عالی «تر» و «ترین» به صفات متصل تحریر شده‌اند. ضمیر «ایشان = ازیشان» در برخی حروف مثل «از» ادغام شده و حرف «الف» از آغاز آن حذف شده است. حرف اضافه «که» به کلمات پیش از خود پیوسته و در بیشتر موارد، های غیر ملفوظ از پایان حرف حذف شده است، مثل: «آنکه = آنکه، آنچه = آنچه، چنانکه = چنانکه». گاه ضمائر شخصی در حروف اضافه پیش از خود ادغام شده و حرف نخست آن‌ها حذف شده است، مثل: درو، برو، ازو. حرف «الف» میانی از اعلامی، مانند «ابرهیم، اسمعیل، هرون، عثمان» حذف شده است. همزه از آخر جمع‌های مکسر فارسی و عربی، مانند: «الشعرا، الانبیا، اولیا، استدعا، ابتدا، انتها» حذف شده است. همزه از پایان برخی کلمات، مانند: «جا الحق» به جای «جاء الحق»، «جزا» به جای «جزاء» و... حذف شده است. کاتب در ضبط صورت «ة» در پایان کلمات شیوه یک‌دستی ندارد و گاهی آن به تفرس ضبط شده است، مثل: سورة / سورت، آیه / آیت. برخی ترکیبات با ممیز «البصيرة» و «قال شعر» به قلمی درشت‌تر از قلم متن و به صورت شنگرف تحریر شده‌اند. اشعار متن به روال نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و کاتب میان مصاربع با جای خالی فاصله انداخته است.

۶-۱-۱-۳. سبک‌شناسی

البصائر به دلیل موضوع، کتابی کاملاً علمی و آموزشی تلقی می‌شود و لذا نویسنده از حیث ادبی و آرایش کلام مجال چندانی نداشته است و ناگزیر نثری ساده و روان، بیانی روشن و به‌دور از اطناب را برگزیده تا فراگیر و متعلم دچار مشکل در فهم آن نشوند. به سبب غلبه ایجاز در گفتار، عموم عبارات‌های متن هم کوتاه هستند. افعال متن ترکیبی از صورت تام و نیز وجه وصفی است. ترکیبات عطفی در عبارات‌ها شمار قابل توجهی دارند. نظر به موضوع دینی اثر و گفتمان عربی رایج در عصر مؤلف شمار واژگان عربی متن بسامد دارد، اما چون کتاب بصائر درس‌نامه محسوب می‌شود و هدف از تألیف آن شناخت قرآن کریم و واژگان آن است، عموم کلمات عربی به‌کاررفته نیز از گونه مصطلح و آشناست و کمتر می‌توان واژه‌های غریب و کم‌کاربرد را مشاهده نمود. پیشوندها و پسوندهایی که در اسامی، افعال، صفات، قیود و... استفاده شده متنوع است، اما شمار افعال پیشوندی اندک است. از مشخصات سبکی برجسته دست‌نویس بصائر می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱-۶-۱-۱-۳. زبانی

- کاربرد واژگان کهن: هنباز، انباز، سدیگر، شادروان، خاییدن، وُشکرده، بیاوان، خُسپنده، جادوان، دُوار، بفریوند، ریزیدن، وا پژوهیدن، پابندان، بالودن، سوزیان، غریوان، آتش‌زنه، برزیدن، برزیدن عدل، خسبانیدن، اندوهگن.
- تکرار فعل به صورت تام یا وجه وصفی: «کتابی از غیب غیب به عالم علم آورده و از علم به قول آورده و از قول به قلم آورده و از نوک قلم به صفحه لوح آورده و از لوح به حدّ وحی آورده و از وحی به سفیر آورده و از سفیر به حضرة نبوت آورده رسول آن را به اهل ولایت رسانیده» (ن ۴۲/۱۲۱۴ الف).
- تکرار همکرد «کردن» در عبارات: «گفت هر آیتی را که نسخ کنیم و حکم آن را رفع کنیم یا حروف و کلمات آن را از لوح دل‌ها محو کنیم «و ننسایا» یا آن را از وقت آن تأخیر کنیم بهتر از آن حکمی به جای آن وضع کنیم یا مثل آن آیتی در نص کتاب نصب کنیم» (ن ۳/۱۲۱۴ الف).
- حذف فعل اسنادی به قرینه: «آنچه سوره بر آن مشتمل است اول امر به وفای عهد و بیان آنچه حلال است از بهایم» (ن ۷/۱۲۱۴ ب).
- تقدم متمم بر مفعول: «ما در عهد رسول آن را همی خواندیم» (ن ۳/۱۲۱۴ ب).
- کاربرد «آنستی» به جای «آن بودی»: «اگر نه آنستی که بعضی از مردمان گویند» (ن ۳/۱۲۱۴ ب). «هر که از ایمان بیوفتاد چنانستی که از آسمان در اوفتاد» (ن ۱۳۳/۶۸ ب).

- کاربرد مکرر فعل «آمدن» و مشتقات آن در معنای «به‌کاررفتن»: «بدان که شین در لغت عرب و در قرآن و عرف و عادت بر ده وجه آید» (ن ۱۲۱۵/۱۲۱ الف).
- کاربرد مصدر جعلی: «و رسیدن ایشان به سبب موافقت به رضوان اکبر و تکذیب حق منافقان را سوگندن ایشان» (ن ۱۱/۱۲۱۴ ب).
- کاربرد حرف ربط «که» به صورت «کی»: دید کی این قرآن عظیم و کتاب کریم منشور درگاه عزت (۱۰/۱۲۱۴) ب).
- کاربرد حرف ربط زائد: «گفت: نه آنی که می‌خواهی که خود را به جهل معروف گردانی» (۳ ب).
- کاربرد «ی» به جای «همزه»: «ملایکه / ملائکه»، «ماید / مائده»، «سابق / سائق»، «طایفین / طائفین».
- کاربرد «ی» بدل از کسره: «و شک در قرآن بر پنج وجه آید: اول شکی از صنادید قریش در حقی توحید «بل هم فی شک یلعبون». دوم شکی از اهل کتاب در حقی رسول» (۱۳۱ الف).
- رعایت قاعده ذال معجمه: مانند «بود» به جای «بود» و «جادوی» به جای «جادوی» «مادر» به جای «مادر».
- ترکیبات عطفی حشو گونه: «عزم تفکر کرد و تدبیر و تدبر کرد» (ن ۲/۶۸ ب).
- کاربرد بتر بجای بدتر: «پنجم بترین دواب کافرست و بهترین مؤمن» (ن ۷۹/۱۲۱۵ ب).
- ابدال حرف ب به واو: «کتاب داود مختص شد به اسم زبور به زبُر به کسر زا کتاب نبشته است جمعش زبور به ضم زا و زبُر به فتح زا مصدر بود به معنی نیشتن» (ن ۱۰۷/۱۲۱۵ الف)، «صالح با قوم گفت استغفار و توبه را جمع کنی تا قربت و اجابت یابید» (ن ۲۹/۱۲۱۵ ب). «بَرّ از اسماء حق است و بَرّ و بَرّیه و برّیت بیاوان بود» (ن ۱۳/۱۲۱۵ ب).
- کاربرد فعل به صورت مخفف: «عمر را فاروق گفتند کی فرق کننده بُد میان کفر و اسلام و فرقان» (۳۹ ب).
- اشباع حرف: «هر که از ایمان بیوفتاد چنانستی که از آسمان در اوفتاد» (ن ۱۳۳/۶۸ ب).
- استعمال ماضی بعید استمراری: «از نص توراة سخنان حکایت کردند که از یهود شنیده بودندی» (۲ الف).
- استعمال مضارع التزامی استمراری: «بفرمایمی تا آن آیت بر حواشی مصاحف اثبات کنندی» (۴ الف).
- کاربرد ب تأکید بر سر افعال: «رسول و صحابه آن را بنوشتند» (۳ الف).
- استعمال مفعول مطلق: «چهارم، اظهار آثار کلفت تکلیف طاعت بر قدر طاقت» (۳ الف).
- استعمال کسره بدل «از»: «گفت: کافر که خارج ملت است» (ن ۳/۱۲۱۵ الف).
- کاربرد ضمیر شخصی «وی» در غیر شخص: «بدان که سلّم اسمی است بر وزن فعل فتح سین در وی لغت است» (ن ۱۱۷/۱۲۱۵ الف).

۲-۶-۱-۱-۳. سبک بلاغی

موضوع متن و محتوایی که به شیوه علمی ارائه شده است، مجال مناسبی برای خودنمایی آرایه‌های بلاغی نیست، لذا نمی‌توان انتظار چندانی از سبک بلاغی متن و تنوع و تعدد آرایه‌ها داشت، اما در حد مرسوم می‌توان گفت که عموم اقران منشور متقدم از آن بهره‌مند بوده‌اند در بصائر نیز مشخصاتی حداقلی مشاهده می‌شود. مؤلف در تشبیهات سعی کرده ذهن مخاطب را درگیر نکند، لذا همانندی‌ها به صورت تصاویری فشرده و عموماً محسوس عرضه شده‌اند و در معهود مواردی هم که طرف معقول از گونه پرکاربرد است، در جایگاه مشبّه به قرار دارد. میزان استعمال استعاره در متن کمتر از تشبیه است و آن مقدار موجود نیز از مصادیق شایع و خودکار محسوب می‌شوند و به جهت رواج بسیار از ورطه سطح بلاغی به سطح زبانی لغزیده‌اند.

- **آراستگی عبارات متن به تسجیع، تجنیس و موازنه:** «من کرم ربه وصول وفد الامانی بتأیید و تسدید آسمانی و مدد و توفیق و لطف ربانی به بال همت بر ملکوت عالم ایمان گذر کرد و به بصر بصیرت در مملکت علم قرآن نظر کرد» (ن ۲/۱۲۱۵ ب). «و از سبب‌های قوی و مؤکد در جمع این کتاب یکی آن بود که رب الارباب و مسبب الاسباب درین عهدنامه احباب» (ن ۲/۱۲۱۵ ب). «خیر دین و دنیا در حروف و کلمات آن بسته راحت و رحمت و نعمت هر دو عالم در آیات آن پیوسته» (ن ۴۲/۱۲۱۴ الف).

- **اضافه تشبیهی:** «کلمات آن را از لوح دل‌ها محو کنیم» (ن ۳/۱۲۱۴ الف). «خداوند خاطر اسب فکرت را جولان دهد» (ن ۳۸/۱۲۱۴ الف). «ازو چراغ هدایت ولایت برافروخته» (ن ۴۲/۱۲۱۴ الف).

- **اضافه استعاری:** «فوت شدن ازو به صفتی کی دست قهر وی بدو نرسد» (ن ۳/۶۸ ب).

- **کنایه:** «کار از دست وی درگذشت و از پای درآمد» (ن ۱۳۳/۶۸ الف). «خاتم نبوت در انگشت تو کنیم» (ن ۹۶/۱۲۱۵ ب).

- **استفاده از آرایه قلب:** «و جمال مقال و کمال کلام» (۴۳ الف).

- **تشبیه جمع:** «هم برین قیاس آیات و کلمات قرآن هر یک از آن، گنج معنی است و بحر حقایق و دُرَج دقایق و عالم علم» (ن ۴۳/۱۲۱۴ ب).

- **ایضاح بعد الابهام:** «در مقدمه این نوع از علم پانزده کلمه است، چون: تأویل، و تفسیر، و معنی، و تنزیل، و وحی، و کلام، و قول، و کتاب و فرقان و قرآن و سوره و آیت و کلمه و مصحف و حرف» (ن ۳۷/۱۲۱۴ ب).

- **طرد و عکس:** «ناسخ را از منسوخ نداند حلال را حرام و حرام را حلال گرداند» (ن ۴/۱۲۱۴ الف).

- سیاق‌الاعداد: «فراگرفتن آن از گفتار و کردار و طعام و شراب و اعیان و آثار و مرد مُحَرَّم را حرام گویند» (ن ۱۲۱۵ / ۵۸ ب).

۲-۲-۳. نسخه کتابخانه بایزید

۱-۲-۲-۳. مشخصات

این دست‌نوشته که به شماره ۶۸ در مجموعه ولی الدین افندی کتابخانه بایزید نگهداری می‌شود و ۲۱۷ ورق و ۲۶ سطری دارد و به خط نسخ تحریر شده است. ابعاد کاغذ ۲۵×۱۷ سم است. جلد نسخه کاغذی است. نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست. دارای خطی نسبتاً کهن و علائم و کلماتی شنگرف است. رنگ پدیدگی جوهر روی کاغذ نشان از قدمت نسخه دارد. ایمانی بر این باور است که کهنگی خط نشان می‌دهد که احتمالاً در نیمه نخست سده هشتم قمری کتابت شده است (ر.ک: ایمانی، ۱۳۹۸: ۴۳۰). هاشم‌پور خط این نسخه را تقریباً ناخوانا توصیف کرده است (ر.ک: ۱۳۷۳: ۵۵۸). رنگ کاغذهای نسخه در ابتدا، میانه و پایان نسخه متفاوت است. شاید دلیل تفاوت رنگ، استفاده از کاغذهای متفاوت توسط کاتب بوده است.

۲-۲-۲-۳. معرفی محتوا

این دست‌نویس کتابی است در موضوع علوم قرآنی و ترتیب آن مشتمل بر ۲۹ باب است که توسط مؤلف در صفحه دوم نسخه به‌عنوان مقدمه کتاب، گزارش شده است. باب اول مشتمل است بر «مقدمات و مقاصد». از باب دوم تا باب بیست و نهم، (مجموعاً ۲۸ باب) بنابر حروف الفبا، کلماتی مورد توجه قرار گرفته است که در هر باب، ابتدا به وجوه آن حرف پرداخته شده است.

مؤلف در مقدمه اثر (۳ ب) به نام کتابش تصریح کرده و آن را «بصائر النظائر» خوانده و این نام را تیمناً از آیات قرآن کریم که قرآن را بصائر توصیف کرده، اخذ کرده است. احمد آتش بر اساس بخشی از مقدمه مؤلف (۳ الف) چنین استنباط کرده است: «طبق مقدمه این اثر مؤلفش، ابوالفضائل محمد بن الحسن المعینی چون دید که درک قرآن کار آسانی نیست و خود را برای نوشتن تفسیر بر قرآن آماده نمی‌دانست ناچار به تألیف این کتاب همت گماشت» (بی‌تا: ۳۴). بنظر می‌رسد چنین برداشتی صحیح نیست. مؤلف درصدد بیان این موضوع است که از آنجاکه قرآن کریم برای فهم آیات توصیه به تدبّر کرده است، از این رو من نیز در آن تدبّر کردم و از تفسیر به رأی احتراز کردم.

همچنین برداشت آتش معارض با ارجاعات مؤلف در لواحق البرهان و قواطع البیان به کتاب بصائر است. در آنجا گفته شده است: «انشالله در بصائر توضیح می‌دهیم» (مُعینی، ۱۴۳۵: ۱/۴۷، ۶۰).

اهمیت دست‌نوشته موجود در کتابخانه بایزید از حیث داشتن مقدمه مؤلف (از ورق ۲ ب تا ۳ ب) است. توجه به این مقدمه مخاطب را به ساختار کتاب، انگیزه مؤلف و برخی نکات دیگر رهنمون می‌سازد. لازم به ذکر است برخی محققان بر این تصورند که مقدمه موجود در این نسخه توسط کاتب نسخه و از زبان او و نه مؤلف نوشته شده است و از این رو زمان تحریر نسخه را در دوره حیات کاتب دانسته‌اند (ر.ک: حسنوف، ۱۴۳۵، ۹/۱). اینطور که به نظر می‌رسد این یادداشت از سوی مؤلف است و کاتب به نقل از مؤلف آورده است و لذا این موضوع الزام همزمانی کتابت و حیات مؤلف را نمی‌رساند.

پس از مقدمه مؤلف، ابواب و مباحث کتاب آغاز شده است: باب اول: فی ذکر المقدمات و المقاصد که در شش فصل تنظیم یافته است. عناوین فصول به ترتیب عبارت‌اند از:

- فصل: فی ذکر الاعجاز القران و تمییزه بالنظم المعجز عن سائر الکلام (۳ ب)

- فصل الثالث: فی شرح کلمات لابد من معرفتها قبل الخوض فی شرح وجوه القران (۳ ب)

- فصل الرابع: فی ذکر اسماء القران (۶ ب)

- فصل الخامس: فی ترتیب نزول سور القران (۷ ب)

- فصل السادس: فیما لابد من معرفته فی نزول القران (۸ ب)

از باب دوم تا چهاردهم که انتهای نسخه هست، مجموع ۱۳ حرف از حروف آغازین الفبا از حرف (الف) تا (ش) مورد بحث واقع شده است و ذیل هر باب کلمات قرآنی که با آن حرف آغاز شده است مورد شرح و توضیح - از نظر معنای لغوی، نکات صرفی و وجوه معنایی آن در قرآن - واقع شده است.

۳-۲-۲-۳. یادداشت‌ها

در برگ ۲ الف، سه یادداشت تملک از سه نسل یک خاندان وجود دارد بر پایه این یادداشت‌ها می‌توان گفت کتابت این نسخه همچون نسخه آستان قدس رضوی، در اوایل قرن هشت و قبل از سال ۷۳۰ هجری روی داده است؛ یادداشت تملیک دوم و سوم سمت چپ نشان می‌دهد این نسخه در سال ۷۳۰ قمری در انقره به ملکیت محمد بن خطیب بوده و پس از او در سال ۷۳۵ در اختیار فرزند او ابوبکر قرار گرفته است. یادداشت نخست سمت چپ و دو مهری که در برگ دوم نسخه مشاهده می‌شود گواه این است که آخرین مالک نسخه قاضی ولی‌الدین افندی بوده

است. مهر تملیک او افزون بر برگ دوم که صفحه عنوان نسخه تلقی می‌شود، در چند موضع دیگر از نسخه مشهود است (گ ۳، ۴۸، ۱۴۷).

۳-۲-۲-۴. افتادگی‌ها

باتوجه به مقدمه این نسخه به خوبی می‌توان عناوین بخش‌ها و فصول کتاب را تشخیص داد و افتادگی‌های متن را دانست. در این نسخه عنوان «فی ذکر المقدمات و المقاصد» آمده است و ذیل آن فصولی چند (۳ الف). کاتب مطالب را با فصلی بدون شماره و با عنوان «فی ذکر اعجاز القرآن و تمییزه بالنظم» شروع کرده است و پس از آن فصول سوم تا اواسط مباحث فصل ششم آمده است (۳ ب تا ۸ ب). از برگ ۹ الف مطالبی در شرح کلمه «انزال» شروع شده است و گویا اوایل مطالب مربوط به شرح این کلمه است.

بنابراین، ادامه مطلب مربوط به فصل ۶، مطالب فصول ۷ و ۸ و نیز مبحث مقاصد که ذیل آن سوره‌شناسی همه سور به ترتیب مصحف شریف بوده است در این نسخه موجود نیست. اینکه کاتب نیاورده است یا نسخه دچار افتادگی شده است دست کم درباره فصل ششم که شروع آن موجود است می‌توان گفت از اصل نسخه افتاده است. همچنین آغاز باب دوم که در آن کلمات قرآنی که با حرف الف شروع می‌شود آمده است از آغاز تا اوایل شرح کلمه «انزال» در نسخه موجود نیست. مهم‌ترین و مفصل‌ترین افتادگی این نسخه همین قسمت است. تفاوت رنگ کاغذ برگ ۸ ب و ۹ الف مشهود است.

سایر افتادگی‌های موجود در نسخه بدین شرح است:

- در مواردی افتادگی نیست و گویا کاتب خودش حذف کرده است و این در مقایسه با کلمات نسخه آستان قدس به دست می‌آید: مثلاً کلمات «اولو» ذیل حرف الف، «برکات» و «بکاء» ذیل حرف با، «تعوذ»، «توفیق»، «تربص»، «تولی» و «تبری» ذیل حرف تا.

- در موردی گویا مطالبی از چشم کاتب افتاده است. در برگ ۱۶۲ الف، شرح مربوط به کلمه «رشد» وجود دارد و ناگهان در برگ ۱۶۲ ب، موضوع مطالب تغییر می‌کند و مطالبی درباره کلمه «رضا» آمده است. مطابق با فهرست کلمات در نسخه آستان قدس، کلمات «رشد»، «رفع» و «رضا» آمده است. گویی کاتب اواخر مطالب مربوط به کلمه رشد، مطالب دو کلمه «رفع» و اوایل مطالب مربوط به کلمه «رضا» را از قلم انداخته است!

۳-۳-۳. نسخه متأخر آستان قدس

۳-۳-۳-۱. مشخصات

این دست‌نوشته در ۱۱۴ ورق ۲۵ سطری و به ابعاد ۱۷×۲۵ سم به خط نسخ و به شماره ۵۲۴۱۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است. تاریخ تحریر نسخه بر اساس ثبت فهرست نویس کتابخانه قرن هفتم است. جنس کاغذ حنایی جلد این اثر تیماج و به رنگ قهوه‌ای سوخته مستعمل دقه دار شناسانده شده است. عناوین در این نسخه شنگرف است. خبازیان، فهرستنویس این دست‌نوشته، آن را ناقص الاول معرفی کرده است و آسیب رسیدن رطوبت به برخی اوراق آن را گزارش کرده است. این نسخه در سال ۱۳۹۴ شمسی توسط کتابخانه آستان مقدس، از خاندان هاتف در قم خریداری شده است (مشخصات نسخه در کاغذ الصاق شده به برگ ۱ نسخه ۵۲۴۱۹).

۳-۳-۳-۲. معرفی محتوا

این دست‌نوشته بسیار نامرتب، ناقص و فاقد مقدمه است. آغاز آن مطالب پایانی مربوط به شرح کلمه «اسفار» است (الف). ترتیب اوراق کاملاً آشفته و در هم است. در مجموع می‌توان گفت از مجموع ۱۳ حرف از حروف آغازین الفبای عربی در این نسخه فقط کلماتی از حروف از حرف (الف) تا حرف (ر) مجموعاً ده حرف به صورت نامرتب و در هم موجود است. همه کلمات ذیل هر حرف نیز در این نسخه موجود نیست.

اوراق نسخه از نظر ترتیب و یکدستی در مواضع مختلفی دچار آشفتگی شده است: شماره اوراق خارج از ترتیب بدین شرح است: ۲، ۳، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۳۵، ۳۶، ۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۹، ۵۰، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۹، ۶۲، ۶۳، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۸۱، ۸۲، ۸۶، ۸۹، ۹۱، ۹۲، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۴. نکته قابل توجه این که تمامی این اوراق از رو (الف)، بی ارتباط با قبل و بعد هستند و فقط ورق ۶۹ و ۱۰۴ از رو و پشت (الف و ب) صفحه بی ارتباط با قبل و بعد است. در این دست‌نویس مطالبی در توصیف فضایل خلفای راشدین ذکر شده است که در نسخ یادشده

دیگر مشاهده نمی‌شود، اما نمی‌توان داوری قطعی داشت که چنین مواردی از قلم مؤلف، کاتب نسخه و یا شخص دیگری برآمده است. این دست‌نوشته فاقد هر گونه مهر و یادداشتی هست.

۳-۳-۳. افتادگی‌ها

افتادگی‌های این نسخه مکرر و پر شمار است. تقریباً نیمی از مطالبی که در دو نسخه دیگر وجود دارد در این نسخه نیامده است. به دلیل فراوانی مواضع افتادگی‌ها و عدم فایده در ذکر آن، ارجاعی داده نشده است.

۳-۳-۴. برآیند کلی

پس از بررسی مجموع نسخ، برآیندها نشان می‌دهد که سه دست‌نویس حائز اعتبارند؛ یکی دست‌نویس‌های کتابخانه آستان قدس و دیگری نسخه کتابخانه بایزید. البته هر یک از دو نسخه دارای افتادگی‌ها و نواقصی چند است. از نظر قدمت و زمان کتابت نسخه آستان قدس در ابتدای سال ۶۱۰ هجری و نسخه کتابخانه بایزید در فاصله سال‌های ۷۰۰ تا ۷۳۰ تحریر شده است. از مقایسه میان دو نسخه معلوم شد که فارغ از افتادگی‌های کلی و جزئی دست‌نویس‌ها، تفاوت مهمی میان این دو نسخه وجود دارد و آن اینکه این دو نسخه عیناً مانند یکدیگر نیستند، زیرا کاتب نسخه بایزید به روش اختصار با محوریت قرار دادن موضوع وجوه و نظایر قرآنی، مطالب غیر مرتبط با آن را حذف نموده تا جزییات مرتبط با موضوع وجوه و نظایر به تفصیل نمود پیدا کند، لذا برخی مطالب در نسخه آستان قدس موجود است که در نسخه کتابخانه بایزید نیامده است؛ بنابراین حدس زده می‌شود که شاید البصائر دو تحریر داشته و نسخه بایزید از روی تحریری مختصرتر کتابت شده است (ر.ک: درایتی، ۱۳۹۰: ۴۷/۶). بر این اساس، باید گفت با دو نسخه مفصل و مختصر از بصائر النظایر مواجه هستیم.

۴. ساختار البصائر فی الوجوه و النظایر

پس از معرفی دست‌نوشته‌های موجود از بصائر، بهتر است گزارشی درباره ساختار اصلی کتاب ارائه شود. انجامه کاتب در نسخه آستان قدس (۱۲۱۵) نشان می‌دهد که مؤلف کتاب را در دو مجلد تدوین کرده است؛ مجلد یک شامل مقدمات و حروف (الف) تا حرف (ش) مشتمل بر چهارده باب (باب اول مقدمات و باب دوم تا چهاردهم حروف سیزده گانه). مجلد دوم از حرف (ص) تا (ی) مشتمل بر ۱۵ باب به‌ازای ۱۵ حرف باقیمانده از حروف الفبا. تمامی نسخه‌های موجود در بردارنده محتوای جلد نخست است و تا کنون جز چند برگ که در خلال برخی دست‌نوشته‌های معرفی شده، جزییات دیگری از نسخه جلد دوم یافت نشده است.

شواهد نشان می‌دهد مقدمه‌ای که در نسخه مختصر اثر - (نسخه شماره ۶۸) که مربوط به کتابخانه بایزید است - آمده است از مؤلف است که در آن از محتوای کتاب سخن گفته است. نظر به این مقدمه، ساختار کتاب چنین شرح داده می‌شود: کتاب مشتمل بر ۲۹ باب است. باب اول خود به دو بخش اصلی تقسیم شده که مؤلف با عنوان «طرف» از آن یاد کرده است. طرف نخست در باب اول مشتمل بر مقدمات هشتگانه است که به ترتیب در هشت فصل آمده است. فصل اول: ذکر فضل قرآن. فصل دوم: وجه اعجاز آن. فصل سوم: و عد اسماء آن. فصل چهارم: و آنچه لابد بود مفسر را معرفت آن از ترتیب نزول سور قرآن. فصل پنجم: و اختلاف احوال آیات. فصل ششم: مواضع نزول. فصل هفتم: وجوه مخاطبات قرآن. فصل هشتم: مختصری از بیان ناسخ و منسوخ و احکام آن. طرف دوم از باب اول، مقاصد در شناخت سوره‌ها نام دارد. در این بخش تمامی سوره‌های قرآن کریم به ترتیب مصحف شریف یاد شده و ذیل هر سوره مطالب متنوعی از حیث سوره‌شناسی و نیز موضوعات سوره بیان شده است. به تصریح مؤلف در مقدمه، ذیل هر سوره هفت موضوع توضیح داده شده است که در آغاز هر موضوع از موضوعات هفتگانه از علامت (ذ) یاد می‌شود. اما در نسخه این علامت موجود نیست و گویا علامات به رنگ قرمز قرار بوده متأخر از اصل نسخه درج شود که چنین است. هفت موضوع عبارتند از: ۱. مکان نزول هر سوره، ۲. عدد آیات و تعداد آیات مختلف فیه در هر سوره، ۳. مجموع فواصل آیات سور، ۴. اسامی سور، ۵. مقصود و موضوعات مطرح شده در هر سوره، ۶. آیات ناسخ و منسوخ در هر سوره، ۷. روایات فضیلت هر سوره. باب دوم تا باب چهاردهم از حرف (الف) تا حرف (ش) مشتمل بر سیزده باب دربردارنده ۱۳ حرف از حروف الفبای عربی به ترتیب حروف وجود دارد. ذیل هر حرف نخست تعداد کلماتی که قرار است ذیل آن حرف شرح و توضیح داده شود فهرست شده و آنگاه شرح یکایک کلمات آمده است. قبل از شرح کلمات توضیحاتی درباره حرف مذکور و معانی آن در زبان عرب و قرآن کریم آمده است.

۱. نتیجه‌گیری

البصائر فی الوجوه و النظائر، تألیف ابوالفضائل محمد بن حسین معینی، تفسیر لغوی کهن متعلق به سده ششم هجری است که نثری ساده و روان، بیانی روشن و به‌دور از اطناب دارد. البصائر در دو جلد تدوین شده است. کهن‌ترین دست‌نویس‌های جلد نخست آن در دهه نخست قرن هفتم کتابت شده است. این اثر به زبان فارسی و درباره یکی از مهم‌ترین دانش‌های قرآنی یعنی حوزه‌واژه‌شناسی و تفسیر قرآن است و علی‌رغم اهمیت موضوع و ویژگی‌های منحصر به فرد خود در مقایسه با سایر آثار مشابه در آن زمان، تا کنون جهت احیا کانون توجه قرار نگرفته است. به نظر می‌رسد مهم‌ترین دلایل این امر فقدان جلد دوم کتاب، آشفتگی و به‌هم‌ریختگی صفحات در صحافی

نسخه‌ها، وجود افتادگی‌های مکرر در آن‌ها و نیز تخصصی بودن موضوع آن بوده است. همچنین بررسی‌ها حاکی از آن است که مؤلف این اثر بر خلاف نظر رایج، متوفای سال ۵۳۷ هجری است. موطن او یمن نبوده و نامش منسوب به منطقه‌ای در یمن نیست، بلکه او زاده نیشابور و ضبط صحیح نام او مُعینی بوده است.

سیاسگزاری

بر خود فرض می‌دانیم در پایان از راهنمایی‌های ارزنده استاد گران قدر جناب آقای **محمد رضا رضایپور**، کارشناس پژوهشگر اداره مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی و نیز جناب آقای دکتر **زهیر طیب** سردبیر محترم نشریه وزین پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون تشکر و قدردانی کنم.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع و مآخذ

- ابن عساکر، أبو القاسم علی بن الحسن بن هبة الله، ۱۴۲۱ ق، **معجم الشیوخ**، تحقیق: وفاء تقی‌الدین، دمشق، دار البشائر.
- أدنه وی، أحمد بن محمد، ۱۴۱۷ ق، **طبقات المفسرین**، تحقیق: سلیمان بن صالح الخزّی، سعودیة، مكتبة العلوم والحکم.
- اردلان جوان، سید علی، ۱۳۶۵، **فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی**، ج ۱، چاپ دوم، مشهد، آستان قدس رضوی.
- اردلان جوان، علی، ۱۴۰۱ ش، **بازشناخت تفاسیر خطی فارسی موجود در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی**، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- استوری، چالرز آمبروز، ۱۳۶۲، **ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری**، برگردان از انگلیسی به روسی یو. ا. برگل، ترجمه روسی به فارسی از یحیی آربین پور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز، ج ۱، چ ۱، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- ایمانی، بهروز، ۱۳۹۸، «دُزری از دریای متون ۱۲»، *پیام بهارستان*، دور دوم، سال ۱۱، ش ۳۳، صص ۴۱۵-۴۳۹.
- آتش، احمد، بی تا، *آثار فارسی در آناتولی از قرن ششم تا هشتم هجری*، ترجمه صائمہ اینال صاوی، ستاد بزرگ ارتش‌تاران، اداره روابط عمومی، بررسی‌های تاریخی.
- آقابزرگ تهرانی، بی تا، *الذریعه الی تصانیف الشیعة*، الجزء الثالث، بیروت، دارالاضواء.
- بغدادی، اسماعیل پاشا، ۱۹۵۱ م، *هدیه العارفین؛ أسماء المؤلفین و آثار المصنفین*، استانبول، طبع بعناية وكالة المعارف الجلیلة في مطبعتها البهیة، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- بینش، تقی، ۱۳۶۴ ش، «بصائر یمینی»، *نامه آستان قدس*، دوره ۷، ش ۲، صص ۲۸-۴۴.
- جمعی از نویسندگان، ۱۳۰۵ ش، *فهرست کتب کتابخانه آستان مقدسه رضویه علیه السلام*، ج ۱، مشهد: طوس.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبد الله، ۱۹۴۱ م، *کشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون*، بیروت، مؤسسة التاريخ العربي - دار إحياء التراث العربي.
- حسنوف، سفر، ۱۴۳۵ ق، *مقدمه محقق بر کتاب لوامع البرهان وقواطع البیان فی معانی القرآن*، استانبول، مرکز البحوث الاسلامیة - بیروت، دار ابن حزم.
- درایتی، مصطفی، ۱۳۹۰ ش، *فهرستگان نسخ خطی ایران* (فنخا)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سمعانی مروزی، ابو سعد عبدالکریم بن محمد، ۱۳۹۵ ق، *التحییر فی المعجم الکبیر*، تحقیق: منیرة ناجی سالم، بغداد، رئاسة دیوان الأوقاف.
- سمعانی مروزی، ابو سعد عبدالکریم بن محمد، ۱۴۱۷ ق، *المنتخب من معجم شیوخ السمعانی*، دراسة و تحقیق: موفق بن عبد الله بن عبد القادر، الریاض، دار عالم الكتب.
- صفدی، خلیل بن ایبک، ۱۴۲۸ ق، *نکت الهمیان فی نکت العمیان*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- عوفی، محمد، بی تا، *لب الالباب*، تصحیح و اهتمام: ادوارد جی، باون، لیدن.
- کحالة، عمر رضا، بی تا، *معجم المؤلفین*، بیروت، دار إحياء التراث العربي.
- مایل هروی، نجیب، ۱۳۶۱ ش، «نگاهی به بصائر یمینی و سخنی از بصائر معینی»، *آینده*، سال هشتم، شماره ۱۲، صص ۹۱۹-۹۲۵.
- معینی، ابوالفضایل محمد بن حسن، ۱۴۳۵ ق، *لواعب البرهان وقواطع البیان فی معانی القرآن*، تحقیق: سفر حسنوف، استانبول، مرکز البحوث الاسلامیة - بیروت، دار ابن حزم.
- معینی، ابوالفضایل محمد بن حسن، *البصائر فی الوجوه والنظائر*، کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه خطی به شماره (۱۲۱۴) و (۱۲۱۵)، مشهد، تاریخ کتابت: ۶۱۰ ق.
- معینی، ابوالفضایل محمد بن حسن، *البصائر*، کتابخانه بایزید، مجموعه ولی الدین، نسخه خطی به شماره (۶۸)، استانبول، تاریخ کتابت: ح ۷۳۰ ق.

- معینی، ابوالفضایل محمد بن حسن، *بصائر النظائر*، کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه خطی به شماره (۵۲۴۱۹)، بی‌تا.
- منزوی، احمد، ۱۳۴۸ ش، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- نویهض، عادل، ۱۴۰۹ ق، *معجم المفسرین «من صدر الإسلام و حتی العصر الحاضر»*، بیروت، مؤسسه نویهض الثقافية للتألیف والترجمة والنشر.
- نیشابوری، معین‌الدین محمد بن محمود، ۱۳۹۸ ش، *تفسیر بصائر یمینی*، تصحیح و تحقیق: علی رواقی، نشر میراث مکتوب.
- هاشم‌پور سبحانی، توفیق، ۱۳۷۳ ش، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین أبو عبدالله، ۱۹۹۵ م، *معجم البلدان*، بیروت، دار صادر.

پیوست - تصاویر دست‌نویس‌ها

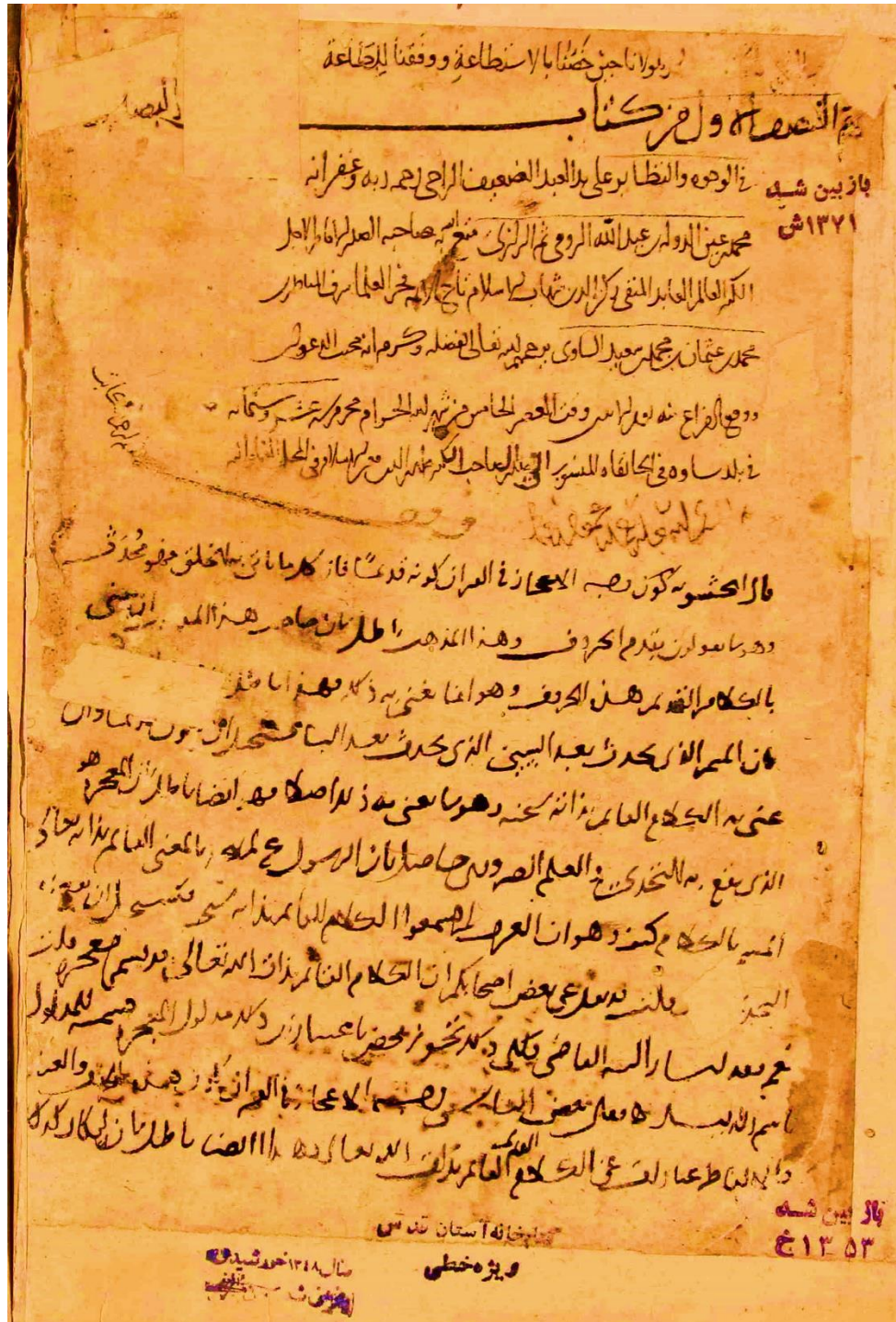
دست‌نویس آستان قدس شماره ۱۲۱۴ - گ ۱۱

دست‌نویس آستان قدس شماره ۱۲۱۴ - گ ۱ ب

دست‌نویس آستان قدس شماره ۱۲۱۵ - گ ۱۳۲ آ

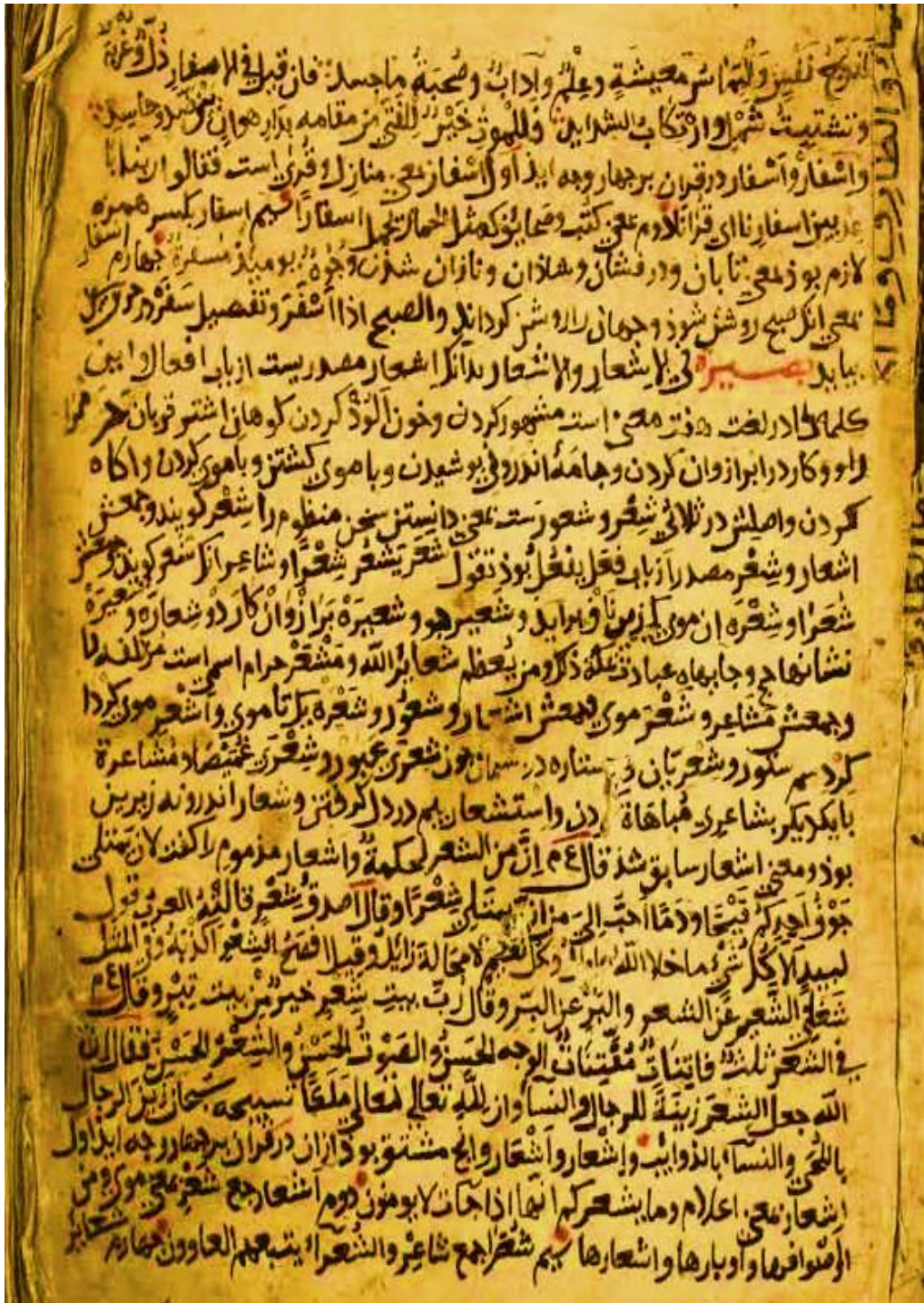
دست‌نویس آستان قدس شماره ۱۲۱۵ - گ ۱۳۲ ب

دست‌نویس کتابخانه بایزید شماره ۶۸ - گ ۲ ب

دست‌نویس کتابخانه بایزید شماره ۶۸ - گ ۲۱۷ ب

نسخه متاخر آستان قدس شماره ۵۲۴۱۹ - گ ۱۱ آ

نسخه متاخر آستان قدس شماره ۵۲۴۱۹- گ ۱۱۱۴